

УЙҒУР ТИЛИДА ГАП МАСАЛАСИ

ГИСАРОВ Фарход

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Турк филологияси кафедраси

катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақола уйғур тилида гап масаласини ўрганишга бағишланади. Уйғур тилида гап тўғрисидаги гинесеологик, онтологик билимларга назарий жиҳатдан ёндошишга ўз ҳиссасини қўшади. Уйғур тили гапси билан боғлиқ қуйидаги жиҳатларини очиб беришга ҳаракат қилади. Мақолада гап маъно берувчанлик, мазмун етказувчанлик, объектив воқеликни акс эттирувчанлик, эмперик ва назарий билимларни ҳосил қилувчанлик каби қатор хусусиятларга эга эканлигини назарда тутилган ҳолда билим олувчиларга гап таркибий тузилишида ҳозиргача камроқ эътибор қаратилган жиҳатлар таҳлилга тортилади. Уйғур тилининг тадрижий ривожини билан боғлиқ йирик туркишуносларнинг зоявий қарашлари илмий асосланади. Гапнинг таркибий қисмлари ўрганилади. Баён, сўроқ, буйруқ ва ундов гаплар таснифланади.

Калим сўзлар: Уйғур тили, Уйғур тилининг тадрижий ривожини, баён, сўроқ, буйруқ ва ундов гаплар.

ABSTRACT

The article is devoted to the study of the sentence in the Uyghur language. It contributes to the theoretical approach to the gynecological and ontological knowledge of speech in the Uyghur language. The Uyghur language tries to reveal the following aspects related to Gapsi. In the article, it is assumed that the sentence has a number of properties, such as meaning-giving, content conveyance, objective reality reflection, empirical and theoretical knowledge generation, so far less attention has been paid to the structure of the sentence. The ideological views of major Turkologists regarding the gradual development of the Uyghur language are scientifically based. The components of the sentence are studied. Declarative, interrogative, command and exclamatory sentences are classified.

Key words: Uyghur language, gradual development of Uyghur language, narrative, interrogative, imperative and exclamatory sentences.

КИРИШ

Инсоннинг борлиқ тўғрисидаги тушунчалари унинг билимлари мажмуасига жамланади. Аждодларимиз тўплаган билимларини моҳиятан тўғри англаб етиш долзарб вазифа бўлиб келмоқда. Мақола уйғур ва ўзбек тилларида қўлланилиб келаётган гап тўғрисидаги гиносеологик, онтологик билимларга назарий жиҳатдан ёндошишга ўз ҳиссасини қўшади. Инсон ва борлиқ масаласи башарият тафаккуридаги устувор масалалардан бири ва муҳимидир. Инсон борлиқ тўғрисида фақатгина эмперик билимларига асосланиб тўла ва тўғри хулоса чиқаролмайди. Эмперик билиш ҳиссий билиш демакдир. Ҳиссий, аккумулятив, назарий жиҳатларга эга бўлган нутқ бирликлари орасида гап фикр етказувчилик имконига эгадир.

Гап тўғрисидаги назарий (идрокий) билимларни амалий билимлар билан уйғунлиги билим олувчига жамиятда гапнинг аҳамияти борасида чуқурроқ тасаввур ҳосил қилади. Тилга эътибор – бу энг аввало нутқнинг мукамаллигини таъминловчи сўз ва ибораларга эътибордир. Нутқдаги тил бирликлари орқали инсон онгига етиб бориб, ҳукм, тушунча, тасаввур пайдо қилиш гапга хос хислат ҳисобланади. Бу рационал жараён тўғри бўлиши албатта, бевосита гап ўзига сингдирган фикрларнинг воқеъликка мос ёки мос эмаслигига боғлиқ. Гап тингловчига нимани, яъни қайси ҳукм ёки тушунчани етказётганлиги сўзловчи ёки ёзувчининг салоҳияти, мақсадига боғлиқ. Тилшунослик назарий билимлари асосида гап ва ундаги мазмун – моҳият, жавҳар – ораз, эмперик–аккумулятив боғланганлик очиқ берилади. Ўзидан олдинги илмий билимларга таянган ҳолда илмий тадқиқотлар силсиласини давом эттириш анъанасига амал қилади.

Мақолада ҳозирги замон уйғур тилидаги лингвистик назариялар асосида гапнинг ички тузулишига назар ташланади. Кузатиш, эксперимент, қиёслаш орқали гапга илмий изоҳлар берилади.

Мақолада Ф.де Соссюр, А. Гардинер, В.А. Звягинцев, Ф.М. Березин, Л. Ельмслев, ўзбек мутафаккирларидан А. Фитратнинг ишлари методологик асос қилиб олинди. Уйғур тилидаги гапларни бошқа тилларга таржима қилишда гапдаги ўзига хосликларни эътиборга олиш ва уларни семантик маъноларини ўқувчиларга тўғри етказиб бериш, гап ҳақида кўникма ҳосил қилиш, мақоланинг амалий аҳамиятини белгилайди.

Уйғур тилида гап ҳақидаги умумназарий қарашлар

Уйғур тилида гап ҳақида сўз юритилар экан, бевосита синтаксис қоидаларига мурожаат этилади.

Уйғур тилининг синтаксис қисми кўп йиллар давомида қатор тилшунос олимлар томонидан ўрганиб келинган.

“Уйғур тилининг синтаксис тизими тилшуносликнинг тўлиқ ўрганиб чиқилмаган бўлаги бўлиб қолмоқда” [1.16.]. Уйғур тилшунослиги тарихини ўрганган профессор Н. А. Баскаков уни бир неча давр ва босқичларга бўлган [2.16.]:

I. 1917 йилгача бўлган давр;

II. 1917 йилдан кейинги давр.

A. (урушгача бўлган давр)

1 - босқичи 1930 йилгача;

2 - босқичи 1941 йилгача.

B. (урушдан кейинги давр)

1 - босқичи 1960 йилгача;

2 - босқичи 1960 йилдан кейинги давр [№2. 2015.].

А.К.Боровкованинг “Уйғур тили дарслиги”га ёзган сўз бошисида С. Е. Малов “грамматик шаклларнинг баёни зарарига бўлса-да, баъзи ўринларда синтактик қисмнинг кенгайтирилганлиги” тўғрисида ёзади [4. 6.].

Тилшунос сифатида С.Е. Малов грамматик шаклларни қатъий қайд этиш тарафдори эди. Уларни этимологик таҳлил қилишни устун кўрар эди. У синтаксисни барча тиллар учун умумий бир схема шаклида кўрар ва тиллардаги мисолларнигина алмаштириб турилса мақсадга мувофиқ деб ҳисоблар эди. Бу ёндошув тиллар синтаксисидида чуқурроқ изланишлар олиб борилишига имкон бермас эди. Уйғур тили синтаксиси етарли даражада ўрганилмаганлигига асосий сабаблардан бири шунда эди.

Ф.де Соссюр нутқий фаолият (langue)нинг индивидуаллик ва ижтимоий белгиларини ўзида мужассам этган бутунлик эканини ва унинг тил – нутқ (parole) муносабати бирлигидан ташкил топишини таъкидлайди.

Нутқий фаолият доирасида икки асосий тушунчани – тил (langue) ва нутқ (parole)ни ажратиб, лингвистикани ҳам икки турга–тил лингвистикаси ҳамда нутқ лингвистикасига ажратади. Ф.де Соссюрнинг тил–нутқ дихотомиясига ёндошув тилшунослар ўртасида бир хил бўлган эмас.

Ф.М. Березин Ф.де Соссюрнинг тил-нутқ дихотомиясида у икки асосий нуктага таянганини баён қилади: а) ижтимоийлик ва индивидуаллик белгиси; б) фарқловчилик ва фарқланмаслик белгиси. Л. Ельмслев эса ижтимоийлик ва индивидуаллик белгиларини соқит қилади. Ф.де Соссюрнинг фикрича “тил ғояларни ифодаловчи белгилар системасидир” [1. 47.].

У тилни ижтимоий ва жамоа вакиллари нутқ фаолиятининг маҳсули бўлган хазинадир деб баҳолайди. Ва у ушбу лисоний фаолиятни тил ва нутққа ажратади. Ф.де Соссюр тил ва нутқ бирликлари тушунчасини лингвистикага олиб кирар экан, кейинги ҳар қандай грамматик тадқиқотлар учун асос яратди.

О. Есперсеннинг фикрича ҳар бир индивид ўз нутқи учун “ташқари”дан меъёрий материал олади, яъни амалда у бошқаларнинг нутқини кузатиш орқали ўз нутқини ранг-баранглигини ва бойлигини такомиллаштириб боради.

О. Есперсен “индивиднинг оний лингвистик функция бажариши”ни нутқ деб атайди. Унинг таъкидлашича нутқ индивиднинг лингвистик одатлари йиғиндисидир.

А. Гардинернинг фикрича ҳар қандай луғат ва ҳар қандай синтактик моделлар йиғиндиси тилдир. Қисқа муддатли, тарихан бетакрор сўздан фойдаланиш фаолияти нутқдир. Нутқ конкрет – аниқ замон ва макон билан боғлиқ. У бетакрорлик хусусиятига эга. Битта синтактик модел асосида юзага келган ҳар бир гап аниқ бир макон ва бир замонда муайян шахс томонидан айтилади. Бошқа вақтда, бошқа маконда айтилган худди шу гап олдингисига ўхшамайди. Унинг бетакрорлик хусусияти шундадир.

Уйғур – ўзбек тилларида гап модели ва ундаги предикативлик

Гап атамаси умумлашган бирлик (моҳият сифатида) тил бирлигини ифода этса, реаллашган бирлик (ҳодиса сифатида) нутқ бирлигини ифода этади.

Тил бирликлари сатх бирликлари жихатидан умумлашган бирлик ҳамда аниқ бирликларга ажратилади. Гап ҳам тил ва нутқ бирликларига бўлинади. Рус тилшунослигида гап (предложение, модель, структурная схема) деб, гап эса (высказывание) деб аталади. Гап сатхларида тил ва нутқ ҳодисалари “гап модели” (тил бирлиги) ҳамда “гап” (нутқ бирлиги) атамалари ишлатилади.

О.М. Москальскаянинг таъбири билан айтганда “Гап ёки гап модели– гапнинг типиклаштирилган грамматик шакли, гап эса унинг муайян вазият билан боғланган нутқий кўринишидир” [2.183.].

Гап модели аниқ саналиш ва тасвирланиш хусусиятига эга. Гап эса кенг намоён бўлиш имкониятига эга.

Гап модели аниқ гаплар гавдаланиши, гап эса шу гап моделининг нутқда турлича намоён бўлиб келишидир.

Гап модели яшаш шаклига кўра ижтимоий, гап эса хусусий- индивидуалдир.

А.Фитрат гапдаги муайян элементларнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақида асосли фикрларни билдирган [3. 9-10 бетлар]. Гап предикативлик хусусиятига эга бўлган тизимдир. Гапнинг коммуникатив маъно ташувчи бирлик сифатида шаклланиши предикативлигидир. Предикативлик гапнинг грамматик

маъносидир. Ва у гапнинг шакллар тизимида қисмларга ажралмайдиган грамматик маъносидир.

Предикативлик шахс (сон), замон, майл, тасдиқ-инкор маънолари ва бу маъноларнинг шакллардаги мужассамлигидир. Ҳозирги синтактик назарияларда предикативлик тушунчасига ёндошув икки хилдир. 1) Мантиқий ёндошув. 2) Грамматик ёндошув. Буни қуйидаги мисолда кўрилади: Қуёш чикди-биринчи анъанавий, мантиқий қараш нуқтаи назаридан предикативлик мана шу (Қуёш ҳамда чикди) сўзлари ўртасидаги муносабатдир. Иккинчи грамматик нуқтаи назарга кўра предикативлик икки сўзнинг ўзаро муносабатидан эмас, балки юқоридаги гап таркибидаги грамматик категориялар:

- аниқлик майли;
- ўтган замон;
- учинчи шахс

каби грамматик тамойиллар орқали аниқланади.

Уйғур тилида гапнинг шаклланишида фразеологизмларнинг ўрни

Тилшуносликнинг синтаксис қисми гапларни таҳлил қилувчи бўлими бўлиб, нутқ бирлиги ҳисобланмиш гапни тадқиқ қилади. Бунда гапнинг қуйидаги жиҳатлари ўрганилади:

1. гап таркибидаги сўзларнинг ўзаро қандай бирикканлиги;
2. гапнинг маъно ва тузилиши жиҳатидан турланиши;
3. қўшма гапнинг бир ёки бир неча предикатив маънолардан ташкил топганлиги;
4. гапнинг туб ва кўчма маъноларида (кайфият) ташувчанлик хусусияти;
5. гапнинг тенгдош бўлақларида ўртасида тартиб мавқеи масаласи.

Синтаксис грекча –“Sxats” сўзидан олинган бўлиб уйғур тилида “Қуриш” ёки “туриш” деган маъноларга эга.

Гап тузиш бўйича грамматик қонун-қоидалар йиғиндиси сифатида тушунилади.

Гаплар мазмун ва баён этиш оҳангига кўра тўрт турга бўлинади

- 1) баён гап;
- 2) сўроқ гап;
- 3) буйруқ гап;
- 4) ундов гап.

Баён гап мазмуни жиҳатидан сўзловчи ўй-фикридаги тугал маънони тингловчи онгига баён, тушунтириш усули билан етказишдир. Баён гап баён

интонациясида ўқилади ёки айтилади. Баён гапда феъл маъноси хабар етказувчи ҳисобланади.

Масалан, “Сени учратганимдан бағоят хурсандман маъносидаги Сени кўрганимдан бошим осмонга етди”.

Бу икки гапда маъно деярли бир хил, бироқ бадийлик жиҳатидан иккинчи гапда ифодавийлик ва фикрга сайқал бериш кўпроқ.

Биринчи гап баённавислик усулида тузилган. Иккинчи гапда “бошим осмонга етди” ибора иштирок этди. Туб маънода “боши осмонга етмоқ” амри маҳол ҳолат. Аммо ибора “хурсанд бўлмоқ” маъносини бўртирма образ усулида ифодалайди.

Сўроқ гап:

“Ағзинга бақип сўзла, қаерда турганингни билем-сен?!–нида қилди Медхем”.

Мазкур гапда “оғзинга қараб гапир” маъносига эътибор қаратамиз бу ибора ўйлаб гапир, эҳтиёт бўлиб сўзла каби маъноларда тушунилади.

Гапдаги “қаерда турганингни биласанми?!” сўроқ маъносини ифодаловчи сўроқ гап.

Гапдаги “Оғзинга қараб гапир, қаерда турганингни биласанми?!” гапси кўчирма гап, ҳисобланади.

Муаллиф, ёки сўзловчи тингловчига бошқа учинчи шахснинг гапини етказиш учун бу усулдан фойдаланади. Кўчирма гап қўштирноқ ичида ёзилади.

Гап икки содда гапнинг ўзаро бирикувидан тузилса, бундай гап қўшма гап децйилади. Қўшма жуладаги биринчи гап буйруқ гап, иккинчи гап эса сўроқ гапдир. Қўшма гапда қайси гапга урғу берилса, маъно ўшанга нисбатан аниқланади. Агар сўзловчи “Оғзинга қараб гапир!”ни кучли оҳангда айтиб, “Қаерда турганингни биласанми?” гапсини пастроқ оҳангда айтса, демак тингловчига ҳар хил гапларни айтиш керак эмаслигини англатмоқда. Бироқ биринчи гапни пастроқ оҳангда айтиб, иккинчи гапга урғу бериб айтса, унда тингловчига ноқулайроқ, эҳтиёт бўлишни тақозо этадиган жойда турганлигини уқтиради.

Гаплардаги оҳангдорлик урғу бериш аҳамияти шунда. Сўзловчининг мақсадига қараб урғу ўрни ўзгаради, аммо якуний фикрни гапдан тўлиқ тушуниб олишга уриниш ўқувчи ёки муаллифнинг салоҳиятига боғлиқ.

Буйруқ гап:

Буйруқ гапда сўзловчи тингловчига буйруқ, буюриш майлида мурожжат қилади. Буйруқ гап охирига нуқта қўйилади. Кўчирма гап сифатида қўлланилганда, гап ва тиниш белгиси қўштирноқ ичига олинади. Масалан:

“Опкиларини босила чала мулла!”- деп хитоп қилди Абдурахмон эфинди... Бу қўшма гапдаги “Опкиларини босила, чала мулла!” гапсида ҳам “Опкани босмоқ” сўз бирикмаси ишлатилган. “Ўпкани босиб олмоқ” ни тўғридан-тўғри ўгириш хатоликка олиб келади. Бу сўз бирикмаси ибора бўлиб, кўчма маъно билдиради. Бу каби гапларни уйғур тилидан бошқа тилларга таржима қилиш таржимондан юксак маҳорат ҳамда мукамал билим талаб қилади. Хорижий тиллардаги бу каби метафораларни синчковлик билан ўрганиш таржимонлик таълимоти талабларидандир.

Ундов гап: Ундов гап ҳақида гап борар экан, ундов гаплар инсонларнинг кўтаринки кайфиятини, хушвақт – хушчақчақлик лаҳзаларини, руҳий юксалиш, дил изҳорини, анъанавий, миллий ифтихор туйғуларини акс эттирганлиги билан хусусиятланади. Инсон онага, она ватанга, она халқига, байрамларда, тўйлар, шодиёналарда, миллатига, севган ёрига, яқин қариндошларига, ака–ука, опа–сингилларига ўз меҳр–муҳаббатини ифодалаётганда ундов гаплардан фойдаланади:

“Кирип ташласиму, мечитимизни, динимизни аяқ ости қилдирмаймиз,эй мусулмон эхли!”.

Ушбу гапда фикрни кучли ҳис–ҳаяжон билан ифодлангани кўринади.

Ундов гапларда шижоаткорлик, матонат, қатъият каби фазилатлар мужассам бўлади.

Уйғур тилидаги гапларни таҳилили бадиий адабиёт намуналарида акс этган ватанпарварлик, миллий рух, анъана ҳамда менталитетни чуқур ўрганишга ундайди.

Гапнинг онгдаги акси

3. Сэмэдининг “Истак ва қисмат” асарида уйғур тилидаги гаплар, иборалар фразеологизмлардан унумли ва мақсадли фойдаланилган.

Бадиий–публицистик, сиёсий–тарихий адабиётларда ҳозирги замон уйғур тили ифода усуллари тўлақонли ишлатиши халқнинг асрий орзу–умидларини, тарихий–ижтимоий фикру ўйларини ифодалайди.

Гап нутқ бирлиги бўлиши билан бирга ижтимоий ва индивидуал онгнинг маҳсулидир. Нутқ орқали инсон онгига етказилаётган маънавий ахборотлар ёш авлод тафаккури шаклланишида катта аҳамият касб этади. Уйғур тили жаҳон тиллари орасида ўз ўрни, тарихи, салоҳияти ва маълум маънода нуфузига эга.

Уйғур халқи неча минг йиллик тарихи битилган ёзма адабиёт намуналарига эга. Уйғур халқининг бой маданий-маънавий меросидан илмий фойдаланган Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий, Алишер Навоий каби улуғ сиймолар ўз асарларида комил шахс тарбиясини батафсил баён этганлар. Ва бу

масала XXI аср янги авлодини тарбиялашда ҳам ўз долзарблигини йўқотмай келмоқда.

Уйғур тилидаги адабиётларда гапни таҳлил ва тадқиқ қилинар экан, гап баён, сўроқ, буйруқ, ундов турлари орқали ўқувчи онгига сингиб унда ижобий ва салбий образлар ҳамда уларга шахсий, фуқаролик муносабатларини шакллантиришга хизмат қилади.

Зиё Самадий ўзининг “Истак ва қисмат” асарида уйғур тилидаги бой лексик мерос намуналарини бадий ифодали тарзда қўллади. Инсоннинг тана аъзолари билан боғлиқ ибораларни уйғур тилидаги гапларда қўлланилишини амалда яққол кўрсатиб бера олди.

1) қулоқ билан боғлиқ иборалар қуйидагилар:

Қулоққа хуш ёқадиган гап экан.

2) кўз билан боғлиқ иборалар:

Шу куни тўйнинг томошаси қандоқ ўтиб кетганини пайқамадим.

3) бош билан боғлиқ иборалар:

Мен Галя холага бир ой ичида бошимдан ўтган қисматни яширмай сўзлаб бердим.

4) кўл билан боғлиқ иборалар:

Мана шу келгинди қочоқлар ҳаммани ўз қўлига олиб, чалғитмоқдалар.

5) тил билан боғлиқ иборалар:

“Валақлама! Тилинг узунга ўхшайди, доғлаб қўйиш керак экан!”

6) юрак билан боғлиқ иборалар:

Онамнинг ахволи қадай экан? - унинг гапини бўлдим, тоқатим тоқ бўлди ва юрагим энди орм топа бошлади.

7) оғиз билан боғлиқ иборалар:

Оғзингга қараб гапир, қаерда турганингни биласанми?! - нидо қилди Медҳет.

8) ўпка билан боғлиқ иборалар:

Ўпкаларингни босиб олингла! - деб хитоб қилди Абдурахим афанди.

9) қорин билан боғлиқ иборалар:

Майли, иккимиз худди бир қориндан талашиб тушгандекмиз, опажон!

10) юз билан боғлиқ иборалар:

Кейин Шинг Шисай кенгаш иттифоқидан юз ўттириб, қарши ҳаракат қилишни бошлади.

11) оёқ билан боғлиқ иборалар:

“Қириб ташласа ҳам, масжидимизни, динимизни оёқости қилдирмаймиз, эй мусулмон аҳли!

12) бағир билан боғлиқ иборалар:

Бугун ҳам опам мени она ўрнида бағрига босганида, ўзимни онамнинг иссиқ кўйида роҳатланиб ётгандек ҳис қилдим.

Мазкур асар билан танишганда, ўқувчи уйғур тили ва ундаги миллий, анъанавий урф-одатлар, қадриятлар қуршовига кириб боради, ҳамда бадиий-эстетик завққа тўлади. Зиё Самадий Уйғур халқининг асрлар давомида тўплаб келган тарихий адабий бойлигини бадиий образлар, талқинлар асосида қайта жонлантиришга эришди. Ёш авлод вакиллари уйғур тилидаги гап ва унинг она тилидаги ифодавийлигини ёддан чиқармасликлари лозим. Шу ўринда мақола уйғур тилида гап нутқ бирлигигина эмас, балки миллат менталитети, қадриятларини авлоддан авлодга етказиб берувчи энг самарали восита эканлигини ўқувчилар фикрига сингдириш учун хизмат қилади.

ХУЛОСА

Уйғур тилида гап масаласи номли мақолада уйғур тили синтаксиси ҳақида синтаксис тушунчасининг тарихи, фан объекти сифатида ўрганилиш босқичлари, олиб борилган илмий тадқиқотларнинг ютуқ ва камчиликлари, истиқболлари амалга оширилиши керак бўлган вазифалар қаторида уйғур тилида гапнинг ички қурлиши, шаклланиши, гапнинг турлари ва улардаги семантик маънодорлик жиҳатлари ўрганилди.

3. Сэмэдининг “Итсак ва қисмат” асарида учраган гаплардаги ибора, метафора, фразеологизмларга эътибор қаратилди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш ўринли бўладики, уйғур тилшунослиги бундан буён бажарилиши лозим бўлган тадқиқот ишлари ўз навбатини кутиб турибди.

Мақола уйғур тилида фразеологизмлар, иборалар, бадиий тил усуллари тарихий тадрижий ривожланиш таҳлил қилиш йўналишида олиб бориладиган илмий ишларга дебоча бўлади деб умид қилинади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати (REFERENCES)

1. Копиленко М.М. Основы этнолингвистики Алматы: Евразия 1995 – 179 с.
2. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики: образ мира и мир образов М. Владос, 1996. 254с.
3. Сэмэди “Итсак ва қисмат” Алматы «ИД «Мир» нэшриети 2008, 572 б.
4. Қурванбакиева А.Н. Роман уйгурский язык фразеологизм // Журнал: Вестник КазНУ 2011. Алмата Востоковедение